

УДК 351.746.1-051(092)

*Вадим ЗОЛОТАРЬОВ**

Жертва «беріївської відлиги»: сторінки біографії капітана державної безпеки Григорія Аркадійовича Ключганта-Гришина

Відтворюються основні етапи життя Г. А. Ключганта-Гришина та його діяльність на відповідальних посадах у Державному політичному управлінні й Наркоматі внутрішніх справ УРСР упродовж 1920–1930-х рр.

Ключові слова: Ключгант-Гришин, ДПУ, НКВС.

За останні роки в Російській Федерації з'явилося чимало присвячених Лаврентієві Павловичу Берії (1890–1953) книг

* *Золотарьов Вадим Анатолійович* – кандидат технічних наук, доцент Харківського національного університету радіоелектроніки.

із позитивною оцінкою його діяльності¹. Видаються навіть сфальшовані його «особисті щоденники»². Робиться це з метою створення позитивного образу органів державної безпеки в міфологізованій історії СРСР та Другої світової війни. Однією з ключових тез стало твердження, що після призначення наркомом внутрішніх справ СРСР Л. П. Берія відновив «соціалістичну законність», покаравши винних та звільнивши невинних. Доля героя цього нарису спростовує ці голослівні твердження про нібито «беріївську відлигу». Григорій Аркадійович Ключвант-Гришин зумів вистояти проти «єжовців-свавільників» та був зламаний і знищений «беріївцями-законниками».

Біографічні відомості про цього чекіста вже добре відомі дослідникам³, але в різноманітних документах зустрічаємо різне написання його прізвища (Гришин, Ключвант-Гришин, Гришин-Ключвант) та по-батькові (Аркадійович, Аронович). Причини такої плутанини пояснює свідоцтво № 42, видане Одеським ЗАГСом в останній день грудня 1934 р.:

«31 грудня місяця 1934 р. гр.[омадянин] Ключвант Григорій Аронович, що народився в м. Одесі 19 травня 1903 р., змінив своє прізвище та по-батькові й надалі буде іменуватися Ключвант-Гришин Григорій Аркадійович»⁴.

Оскільки в решті особистих документів фігурує трохи інша дата його народження – 1 червня 1903 р., то можна стверджувати, що він народився 19 травня за старим стилем. У переважній

¹ *Кремлёв С.* Берія: Лучший менеджер XX века. – М.: Эксмо; Яуза, 2008. – 864 с.; *Его же.* Великий Берія. – М.: Яуза, 2011. – 864 с.; *Мухин Ю.* СССР имени Берии. – М.: Алгоритм, 2008. – 336 с.; *Север А.* Маршал с Лубянки. – М.: Алгоритм, 2008. – 240 с.

² Берія Л.П.: Пожить бы ещё лет 20! Последние записи Берии. – М.: Эксмо; Яуза, 2012. – 224 с.; Берія: Сталин слезам не верит: Личный дневник. – М.: Эксмо; Яуза, 2011. – 300 с.

³ *Шаповал Ю.І., Пристайко В.І., Золотарьов В.А.* ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К.: Абрис, 1997. – С. 486–487; *Петров Н.В., Скоркин К.В.* Кто руководил НКВД, 1934–1941: Справочник. – М.: Звенья, 1999. – С. 156–157.

⁴ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України), м. Вінниця, особова спр. 7542, т. 1, пакет.

більшості тогочасних документів ДПУ–НКВС він проходить як Григорій Аркадійович Гришин, тож саме так ми й називатимемо цю людину в нашому нарисі.

Батько майбутнього чекіста, Арон Овсійович Ключвант, був диригентом у Новобазарській синагозі Одеси й учителем співів у школі. На свою мізерну зарплатню він не міг забезпечити нормальне існування шести власним дітям⁵. Утім, в анкеті за 1935 р. Гришин згадував про рідного брата Овсія Аркадійовича Ключванта – слухача Промислової академії, члена ВКП(б), і трьох рідних сестер: Ольгу Аркадіївну Донську – бухгалтера у Запоріжжі, Євгенію Аркадіївну Фельдман-Ключвант – секретаря Дніпрокомбінату, Анжелу Аркадіївну Ашкеназі – секретарку⁶. Отже відомості ще про одну дитину Ключвантів відсутні. Через важке матеріальне становище родини, матері, Ганні Львівні, довелося підробляти наймичкою в родинах заможних одеситів. Григорій із дитинства займався у хедері, потім в єврейській суспільно-торговельній школі, навчання в якій полишив у 3-му класі через матеріальні труднощі сім'ї. Працювати почав у чотирнадцятирічному віці – хлопчиком у конторі представника суконної фабрики С. І. Гальперина. Паралельно п'ять місяців навчався на 4-му курсі вечірніх загальноосвітніх курсів Гефтера, які знову полишив через брак коштів. У 1926 р. в автобіографії Гришин писав, що

«книжок, навіть белетристики, дуже мало читав. Або, точніше суворо кажучи, нічого не читав. У 1917 році почав читати, цікавитися лекціями, диспуатами, і незабаром став уже розбиратися мало-мальськи в питаннях різних напрямків і т. п. З 1919 по 1920 рік став більше читати й останніми роками почав придбавати книги, брати участь у гуртках і школах. Читаю все ж нерегулярно. Багато читаю, але несистематично».

Пропрацювавши рік у суконній конторі, звільнився, оскільки, «будучи фізично слабким», не мав можливості суміщати цю роботу з роботою в домашньому господарстві хазяїна – носити вугілля та кошики. Провівши декілька місяців без роботи, Гри-

⁵ ГДА СБ України, м. Вінниця, особова спр. 7542, т. 1, арк. 9.

⁶ Там само, т. 3, арк. 31.

горій вступив на кустарну тютюнову фабрику Блітштейна в Одесі, де майже рік трудився на перетиранні тютюну. У 1919 р. через заступництво за вагітну робітницю був звільнений і 1 травня вступив до Червоної армії⁷.

В автобіографії 1926 р. Гришин писав, що «в період 1917–1918 року не брав прямої активної участі в революційному русі»⁸.

Утім, в «Анкеті спеціального призначення співробітника НКВС», заповненій 1935 р., він «згадав», що в 1918 р. був рядовим червоногвардійцем – членом робітничої дружини, брав «участь у роззброєнні поляків і греків в Одесі», що можуть підтвердити начальник міського кооперативу НКВС УСРР Йосиф Якович Казбек-Каплан (1901–1937) та заступник начальника управління робітничо-селянської міліції Олександр Семенович Скульський (1901–1971)⁹.

У складі 40-го піхотного полку 2-ї бригади 45-ї стрілецької дивізії Червоної армії Григорій вирушив на фронт, де в бою з військами УНР під станцією Ярошенка Подільської губернії був поранений у праву руку, через що втратив мізинець із суглобом¹⁰. Після цього повернувся у зайняту білогвардійцями Одесу, де знову перетирав тютюн на фабриці¹¹.

Зі встановленням радянської влади в місті став червоноармійцем 316-го батальйону воєнізованої охорони, у складі якого брав участь у забезпеченні продрозверстки. Потім служив у 85-му та 29-му полках – як «політбоєць», був членом штабу оборони з придушення повстань у німецьких колоніях Ратбах і Вермус, служив ад'ютантом бойової ділянки з охорони Дністровського узбережжя на румунському кордоні, боровся з повстанцями Семена Федоровича Заболотного в Балтському повіті. Причому, в автобіографії він писав:

⁷ ГДА СБ України, м. Вінниця, особова спр. 7542, т. 1, арк. 9–10.

⁸ Там само, арк. 10.

⁹ Там само, т. 3, арк. 31.

¹⁰ Там само, т. 1, арк. 10.

¹¹ Российский государственный архив социально-политической истории, регистрационный бланк члена ВКП(б) № 0665561.

«Водночас із перебуванням червоноармійцем та ад'ютантом я був нелегальним уповноваженим Особливого відділу»¹².

Демобілізувавшись з армії, таємний співробітник НК Гришин став штатним чекістом. З 25 лютого 1921 р. він працював уповноваженим з інформації Вознесенської повітової НК Одеської губернії; з 15 червня – уповноваженим щодо боротьби з бандитизмом Тираспольської повітової НК Одеської губернії; з 24 грудня 1922 р. – т. в. о. начальника контрольно-пропускного пункту (КПП) ДПУ Одеського порту; з 13 січня 1923 р. – уповноваженим контррозвідувального відділку та за сумісництвом заступником начальника КПП ДПУ Одеського порту; з 8 лютого 1923 р. – уповноваженим контррозвідувального відділу Одеського губвідділу ДПУ; з 7 березня 1923 р. – уповноваженим секретної групи та заступником начальника Єлисаветградського окружного відділку ДПУ; з 30 жовтня 1923 р. – старшим контролером КПП ДПУ Одеського порту; з 18 березня 1925 р. – уповноваженим 1-ї групи контррозвідувального відділу Одеського губвідділу ДПУ; з травня 1925 р. – уповноваженим Очаківського прикордонного загону ДПУ.

Про конкретні чекістські справи Гришина за перші чотири роки служби майже нічого невідомо. Хіба що в атестації, складеній начальником Єлисаветградського окружного відділку ДПУ Людвігом Йосифовичем Пейзнером (1890–1938), відзначалася «розробка зв'язків» отамана Грищенка¹³ («Гонти») – командира повстанського загону імені Тараса Трясила, що діяв 1923 р. на теренах Черкаської, Олександрійської та Єлисаветградської округ¹⁴. Уже в перших атестаціях Гришина відзначалася типова риса його вдачі – «нервовість», що переходила з характеристики у характеристику.

З 11 серпня 1925 р. Г. А. Гришин працював уповноваженим секретно-оперативної групи (СОГ) управління вповноважено-

¹² ГДА СБ України, м. Вінниця, особова спр. 7542, т. 1, арк. 10.

¹³ Там само, арк. 32.

¹⁴ *Бондаренко В.Г.* Вільне козацтво Олександрівська у повстансько-партизанському русі (1917–1923) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Вип. XXX. – Запоріжжя, 2011. – С. 124.

го ДПУ УСРР при Раді народних комісарів Автономної Молдавської СРР. Відзначимо, що в переважній більшості окружних відділів ДПУ УСРР у 1925–1926 рр. за штатним розкладом не було відділків, а були групи, роботою яких керували вповноважені. Під час роботи в Балті Гришин

«ліквідував ряд шпигунських справ по Молдавії [...], придушив повстання у Балтській в'язниці»¹⁵

та характеризувався керівництвом як «хворобливий і нервовий» чекіст, котрий «добре знає та розуміє» контррозвідувальну роботу, уміє керувати секретно-оперативною групою, і, не зважаючи на відсутність «систематичної політичної освіти», гідний бути висунутим на більш відповідальну роботу¹⁶.

Такою стала посада вповноваженого СОГ Сумського окрвідділу ДПУ, яку Григорій Аркадійович обійняв 3 серпня 1926 р. Начальник окрвідділу Вольдемар Якович Лея (1893–1953) охарактеризував його як «здібного працівника», котрому «по лінії» контррозвідувальної роботи «у Сумській окрузі нічого робити», тож він має бути перекинутий у більшу округу «з більшим масштабом роботи по лінії контррозвідувального відділку»¹⁷.

26 лютого 1927 р. Г. А. Гришина призначили начальником секретно-оперативного відділу Запорізького окружного відділу ДПУ¹⁸. Керівник окрвідділу – Михайло Костянтинівич Александровський (1898–1937) – атестувався головою ДПУ УСРР Всеволодом Аполлоновичем Балицьким як чекіст, котрий «оперативну роботу знає, але керує нею недостатньо» та «до відомого ступеня переоцінює свої можливості»¹⁹, а товариші по службі відзначали, що «Александровський шукає дешевих ефектів»²⁰. Утім, на Григорія Аркадійовича новий начальник справив велике враження. Пізніше він зазначав, що «різко кидалися в очі відмінність» його попередніх керівників від Александровського –

¹⁵ ГДА СБ України, м. Вінниця, особова спр. 7542, т. 1, арк. 18.

¹⁶ Там само, арк. 29.

¹⁷ Там само, арк. 32 зв. – 33.

¹⁸ Наказ ДПУ УСРР № 48 від 26 лютого 1927 р.

¹⁹ ГДА СБ України, ф. 12, особова спр. 2174, арк. 47.

²⁰ Там само, арк. 48.

«розвинений, культурній і доволі завзятий [...], сухий, зовні ввічливий»²¹ [...]. Він дуже захоплювався літературою. [...] Підбір літератури колосальний і зі смаком»²².

Оскільки заступник начальника адміністративно-господарського управління ДПУ УСРР Микола Станіславович Бачинський (1894–1937) та заступник начальника контррозвідувального відділу ДПУ УСРР Євген Адольфович Євген'єв-Шептицький (1897–1939) охарактеризували Александровському його нового підлеглого як «перспективного молодого працівника, але капризного, важкого та склочного», то спочатку їхні стосунки були настороженими²³.

Здобувати довіру керівника довелося «ударною роботою» та розвінчанням «свого попередника» – Григорія Терентійовича Виноградного (1899 р. н.), якого Гришин називав «п'яничкою, гультьєм і неробою»²⁴. Відзначимо, що Г. Т. Виноградного в 1922 р. тричі нагороджували за активну боротьбу з повстанським рухом на Волині, зокрема

«за самовіддане проведення ліквідації “Загуба” та захоплення банди Вочковського й організації Ольшевського»²⁵.

Натомість свою першу нагороду – бойову зброю від Колегії ДПУ УСРР – Григорій Аркадійович здобув лише 20 грудня 1927 р. на честь десятиріччя органів комуністичної держбезпеки. Причому, в його атестації М. К. Александровський відзначав не лише оперативні здобутки, а й

«недостатньо розвинені адміністративні здібності, через що іноді виконує роботу апарату. Іноді виявляє надмірну запальність та тенденції “батьківщини” стосовно до своїх підлеглих (у сенсі – завинив – покарати всередині відділку, захищаючи від начальника відділу)»²⁶.

²¹ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 49732 ФП, арк. 160.

²² Там само, арк. 163.

²³ Там само, арк. 160.

²⁴ Там само, арк. 160 зв.

²⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 288, оп. 7, спр. 228, арк. 6 зв. –7.

²⁶ ГДА СБ України, м. Вінниця, особова спр. 7542, т. 1, арк. 22.

У цей час між Александровським і Гришиним уже встановилися приятельські стосунки, вони навіть почали «товаришувати родинами».

Невдовзі начальник Запорізького окрвідділу ДПУ з гордістю писав, що

«за кількістю арештованих за 1928 рік – 234 чоловіка, наш секретно-оперативний відділ залишив далеко позаду аналогічні нам окружні відділи (Миколаїв, Луганськ, Сталіно, Артемівськ, Маріуполь та інші). Інформування поставлене добре по всіх головних галузях роботи»²⁷.

Найгучнішою операцією, проведеною запорізькими чекістами 1928 р., була справа так званого «Запорізького обласного повстанського комітету», члени якого начебто підтримували зв'язок із «закордонним петлюрівським центром»²⁸. Звітуючи про неї, начальник Запорізького окружного відділку ДПУ писав:

«Нещодавно ми завершили слідчу справу “Запорізького обласного повстанського комітету”, проведена в нас під назвою “Підозрілі”. Справа ця стисло зводиться до наступного. Група колишніх активних петлюрівців, улаштувавшись на Дніпробуд, створила там українську шовіністичну контрреволюційну організацію та через деякий час широко розгорнула роботу на теренах нашого, Дніпропетровського, Криворізького, Вінницького й Тульчинського округів, де було створено осередки та розгалуження. Організація обласного повстанського комітету неодноразово намагалася зв'язатися з диверсійною бандою отамана Бойчука, яка оперувала на теренах Вінницького та Тульчинського округів, проводила антирадянську агітацію серед селян і робітників, планувала пограбування Дніпробуду, намагалася заручитися агентурою на заводі військової промисловості (ДАЗ № 29), районах нашого округу (Гуляй-Поле та Кам'янка). Усього у справі заарештовано 27 чоловік з усіх округів, із загальної кількості фігурантів розробки – 94 чоловіка. Агентурною та слідчою розробкою й ліквідацією цієї справи були безпосередньо зайняті начальник секретно-оперативного відділу тов. Гришин Г.А. та вповноважений контррозвідувального

²⁷ ГДА СБ України, м. Вінниця, особова спр. 7542, т. 2, арк. 23.

²⁸ Ченцов В.В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. – К., 2000. – С. 132.

відділу тов. Гришин Г.Й. (тобто Григорій Йосипович Гришин-Шенкман, 1903 р. н. – В. З.)»²⁹.

Справу 27 членів «Запорізького обласного повстанського комітету» розглядала Колегія ОДПУ СРСР³⁰, 9 із них розстріляли³¹. М. К. Александровський відзначав, що Г. А. Гришин

«за своє півторарічне перебування у Запоріжжі значно двинув оперативну роботу секретно-оперативного відділу, унаслідок чого було ліквідовано низку розробок:

1. “Соціалісти” – група з 3-х чоловік, з них двоє – сини колишнього голови СРП. Мали тенденцію до терору. Намагалися налагодити друкарську техніку та випускати звернення. Проводили агітаційну роботу серед робітників Дніпробуду. Віддані під суд надзвичайної сесії Верховного Суду.

2. “Наполегливі” – організація “Визволення України”. Проводила широку пораженьську агітацію, готуючи виступ на випадок інтервенції та [збираючись] оголосити комуністів і комсомольців поза законом. Мали тенденцію до експропріації. Проходило 15 фігурантів, заарештовано 10. Під час обшуку вилучено шовіністичну літературу та зброю. Засуджені до різних термінів надзвичайною сесією окружного суду.

3. “Учень” – учнівська організація з п’яти чоловік “Визволення України” в педагогічному технікумі. Прагнули до втягнення комсомольців. Програма шовіністичного напрямку. Мала тенденцію до розповсюдження листівок, заготувала та віддрукувала декларацію.

4. “Дивний” – польське шпигунство. Фігурантів у справі 7 чоловік, із них 3 – перебіжчики. Засуджені особливою нарадою ОДПУ на Соловки та адміністративне заслання.

5. “Терор” – польське шпигунство. Фігурантів два чоловіки, із них один – польський шпигун та один бандит, двічі засуджений до розстрілу. Узяті, коли прямували на Дніпробуд зі зброєю та двома бомбами»³².

«Терористи» й «монархісти-терористи», згідно з обвинуваченням, намагалися налагодити друкарську техніку, розробля-

²⁹ ГДА СБ України, м. Вінниця, особова спр. 7542, т. 2, арк. 38.

³⁰ Ченцов В.В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. – С. 132.

³¹ ГДА СБ України, м. Вінниця, особова спр. 7542, т. 2, арк. 23.

³² Там само, арк. 39.

ли плани диверсійних актів із метою висадити в повітря головну контору Дніпробуду. Після знешкодження організації двох дніпробудівців розстріляли, а п'ятьох відправили до Харкова для подальшого слідства. За «Справою польської резидентури» було заарештовано 8 осіб, 5 з яких стратили за збирання інформації та насаджування агентури³³. Вдалу роботу Г. А. Гришина помітили й у Москві – 16 грудня 1929 р. він був нагороджений пістолетом «Маузер» із написом «За нещадну боротьбу з контрреволюцією від Колегії ОДПУ»³⁴.

Розробляли у Запорізькому окрвідділі й місцеву філію «Спілки визволення України», за причетність до якої лише 17 вересня 1929 р. в окрузі заарештували 11 осіб³⁵. У доповідній записці на ім'я В. А. Балицького «Про підсумки роботи з викриття українського контрреволюційного підпілля по Україні у зв'язку зі справою “СВУ”», датованій 1 грудня 1929 р., заступник начальника секретного відділу ДПУ УСРР Ошер Йосипович Абугов (1899–1938) і начальник 2-го відділку цього ж відділу Борис Володимирович Козельський (1902–1936) писали, що під час слідства у Запорізькому окружному відділі ДПУ «викрито декілька антирадянських шовіністичних груп»³⁶. Утім довести до суду «запорізьку філію СВУ» не вдалося. Чому так сталося, зараз сказати складно. Чи то заарештовані виявилися надто впертими, чи слідчі були «некваліфікованими»... Нам видається більш вірогідною друга версія. Недаремно ж М. К. Александровський писав, що керівник слідства Г. А. Гришин

«української мови не знає та слабко віддається її вивченню, української преси майже не читає»³⁷.

³³ Ігнатуша О.М., Кирилаш Л.І., Старух О.В., Ткаченко В.П., Цокур В.Є. Під жорнами «класової боротьби»: Політичні репресії на Запоріжжі (1917–1991 рр.) // Реабілітовані історією: Запорізька область. – Запоріжжя: Дніпровський металург, 2004. – Кн. 1.– С. 18.

³⁴ Наказ ОДПУ СРСР № 283 від 16 грудня 1929 р.

³⁵ Ченцов В.В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. – С. 139.

³⁶ Пристайко В.І., Шаповал Ю.І. «Спілка визволення України»: невідомі документи і факти. – К.: Інтел, 1995. – С. 175–176.

³⁷ ГДА СБ України, м. Вінниця, особова спр. 7542, т. 1, арк. 18.

«Реабілітувався» Г. А. Гришин під час проведення форсовано-примусової колективізації та «розкуркулення». Лише в першій партії розкуркулених сімей передбачалося виселення із Запорізької округи 472 родин³⁸. За словами Александровського, «значною мірою робота з підготовки та саме виселення лягли на плечі»³⁹ Ключганта-Гришина, який також «керував придуманням відкритих куркульських волинок на Запоріжжі»⁴⁰.

Були у Григорія Аркадійовича й інші заслуги, що не заносилися до особової справи, але якими він дуже пишався. Наприклад, підготовка «зустрічі» одного з лідерів «троцькістської опозиції» Християна Георгійовича Раковського (1873–1941) у Запоріжжі:

«У результаті правильно поставленої роботи його ледве не побили, вигнали й т. п. Тут докладено було моєї руки»⁴¹.

Улітку 1930 р. М. К. Александровського направили на навчання до Інституту червоної професури в Москві. Не залишився у Запоріжжі й Г. А. Гришин – 1 липня 1930 р. він був призначений помічником начальника Волинського окрвдділу ДПУ. Утім, у Житомирі пропрацював недовго та після ліквідації окружних відділів його перевели 20 вересня 1930 р. на посаду помічника начальника особливого відділку 4-го (Дніпропетровського) оперативного сектору ДПУ.

Тут Гришин швидко здобув довіру керівника оперативного сектору ДПУ Хоми Якимовича Леонюка (1892–1967), який уже 19 квітня 1931 р. перевів Григорія Аркадійовича на посаду начальника особливого відділку Дніпропетровського оперативного сектору ДПУ та за сумісництвом начальника особливих відділів 30-ї Іркутської стрілецької дивізії та 7-го стрілецького корпусу. В атестації Х. Я. Леонюка відзначалося, що за півроку своєї роботи Гришин швидко зумів перебудувати апарат особливого відділу та вдосконалити агентурно-оператив-

³⁸ Реабілітовані історією: Київська область. – К.: Основа, 2011. – Кн. 3. – С. 262.

³⁹ ГДА СБ України, м. Вінниця, особова спр. 7542, т. 1, арк. 22.

⁴⁰ Там само, арк. 18.

⁴¹ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 49732 ФП, арк. 107.

ну роботу серед армійських частин, завівши цінну агентуру й інформаторів,

«у зв'язку з чим є значне поліпшення у висвітленні стану 30-ї дивізії та штабу 7-го корпусу [...]. За короткий проміжок часу викрито наявність шкідництва у частинах дивізії [...]. За його активної участі ліквідовано агентурні розробки “Підривники” та “Білі”, унаслідок чого викрито велику та широко розгалужену військово-офіцерську організацію – справа “Весна” на теренах сектору. За його участі також викрито та ліквідовано контрреволюційну організацію “Ланцюжок” на теренах кількох районів Дніпропетровської й Полтавської округ. У роботі виявляє велику ініціативу, усидливий. До вад належить: надмірна самолюбність, запальність, через що мають місце окремі випадки поспішних випадків в агентурно-оперативній роботі»⁴².

Григорій Аркадійович дуже пишався своєю роллю у справі «Весна»:

«Знає і Україна, і Москва мою особисту роботу та роботу мого апарату у справі розкриття військово-офіцерської організації у частинах 7-го стрілецького корпусу та 30-ї дивізії. Адже я був основним доповідачем у Москві. Скільки неприємностей переніс від Мессинга⁴³, Ольського⁴⁴ та інших, які не вірили у справу. Завжди був оптимістом, а не нитиком»⁴⁵.

За офіційними даними, Дніпропетровський оперативний сектор ДПУ за справою «Весна» репресував 176 осіб, 17 з яких засудили на смерть, 127 – до ув'язнення в концтаборах, 4 – перебування в будинку примусових робіт, 15 – адміністративного виселення, 3 – обмеження у правах проживання, 9 – засуджені умовно, 1 – звільнений⁴⁶. Особисті ж заслуги Гришина було відзначено знаком почесного працівника ВНК–ДПУ (V) № 730

⁴² ГДА СБ України, м. Вінниця, особова спр. 7542, т. 1, арк. 20.

⁴³ Мессинг Станіслав Адамович (1897–1937) у жовтні 1929 – липні 1931 рр. був другим заступником голови ОДПУ СРСР.

⁴⁴ Ольський (Куликовський) Ян Калікстович (1898–1937) у жовтні 1930 – липні 1931 рр. – начальник Особливого відділу ОДПУ СРСР.

⁴⁵ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 49732 ФП, арк. 107 зв. – 108.

⁴⁶ Статистичні зведення щодо осіб, рішення стосовно яких за справою «Весна» ухвалила Судова трійка при Колегії ДПУ УСРР 10 червня 1931 р. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2002. – № 2. – С. 306.

та патефоном закордонного виробництва від начальника секретно-оперативного управління ДПУ УСРР Ізраїля Мойсейовича Леплевського (1896–1938)⁴⁷.

Після утворення Дніпропетровської області Григорій Аркадійович у березні 1932 р. став начальником особливого відділу Дніпропетровського обласного відділу ДПУ та за сумісництвом начальником особливих відділів 30-ї Іркутської стрілецької дивізії й 7-го стрілецького корпусу; а 1 листопада 1932 р. – другим заступником начальника Дніпропетровського обласного відділу ДПУ. Про його роботу в ті трагічні для України часи можна дізнатися з доповідної записки від 22 листопада 1932 р. голови ДПУ УСРР Станіслава Францевича Реденса (1892–1940) на ім'я генерального секретаря ЦК КП(б)У Станіслава Вікентійовича Косіора про заходи з проведення операції проти «куркульсько-петлюрівських та контрреволюційних елементів», і, зокрема, сповіщав про роботу особливого відділу Дніпропетровського відділу ДПУ під керівництвом Г. А. Гришина:

«Намічено до ліквідації 18 агентурних розробок, з кількістю фігурантів 91 особа. Окрім цієї кількості, ліквідується 82 особи к[онтр]-р[еволюційних] однаків. Разом по областях по лінії ОВ (особливого відділу. – В. З.) намічається до ліквідації – 173 особи».

Дніпропетровські особісти планували «ліквідувати» по «українській контрреволюції» 7 громадян у Василівському районі, 8 – у Златопільському, 10 – Павлоградському, 10 – Солонянському. За «національною контрреволюцією» передбачалося заарештувати 3 осіб німецької національності у Запорізькому районі, 5 – Люксембурзькому, 7 – Ново-Миколаївському. За «білою контрреволюцією» підлягали арешту у Дніпропетровську 7 «вихідців з аристократичних родин»⁴⁸.

Сам же Григорій Аркадійович у цей час разом з оперуповноваженим секретно-політичного відділу ДПУ УСРР Всеволодом Савичем Мартинюком (1900–1938) перебував в Оріхівському

⁴⁷ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 49732 ФП, арк. 141.

⁴⁸ Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. –К.: Стилос, 2007. – С. 332–334.

районі, до розслідував «саботаж хлібозаготівель» місцевим керівництвом⁴⁹. Про результати цього розслідування стало відомо Й. В. Сталіну, який 7 грудня 1932 р. надіслав таємного листа, адресованого всім членам і кандидатам у члени ЦК й ЦКК ВКП(б), секретарям обкомів, крайкомів, національних ЦК партії, усім секретарям райкомів та головам райвиконкомів, членам-партійцям колегії наркомзему СРСР, в якому орієнтував на посилення репресій щодо так званих «ворогів із партійним квитком у кишені» й вимагав негайного арешту та покарання керівників Орхівського району шляхом тюремного ув'язнення терміном на 5–10 років⁵⁰. За вироком виїзної сесії Дніпропетровського обласного суду від 25–28 грудня 1932 р., було засуджено 13 осіб⁵¹. Пізніше, підкреслюючи свої заслуги, Гришин напише:

«Лист т. Сталіна про “дармоїдів”, пов'язаний зі змовою проти здавання хліба державі по Орхівському району. Це відноситься до кінця [19]32 року. Хто ініціював викриття цієї справи і надіслав ці матеріали т. Реденсові? Я»⁵².

Відзначимо, що не лише Сталін власноручно визначав міру покарання – робили це й на місцях. Так, наприклад, 30 грудня 1932 р. бюро Дніпропетровського обкому КП(б)У зобов'язало Г. А. Гришина, обласного прокурора Володимира Олександровича Кумпикевича (1893 р. н.) та суддю Румянцева виявити дійсних винуватців викидання хліба в колодязі й убиральні та «приговорити їх до вищої міри покарання як за контрреволюційні дії проти радянської влади»⁵³.

У той час, коли мільйони українських селян гинули від голоду, у СРСР гучно відзначали п'ятнадцятиріччя органів держбез-

⁴⁹ Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. – С. 342.

⁵⁰ Там само. – С. 425–426.

⁵¹ Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБ України: Анотований довідник. – Л.: Центр досліджень визвольного руху, 2010. – С. 272–273.

⁵² ГДА СБ України, ф. 6, спр. 49732 ФП, арк. 108.

⁵³ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / Упор. Р.Я. Пиріг. – К.: ВД «Києво-Могилянська академія», 2007. – С. 538.

пеки та нагороджували кращих чекістів. Повну торбу відзнак у грудні 1932 р. отримав і Гришин: бойову зброю від ВУЦВК; золотий годинник МІ від Дніпропетровського облвиконкому, золотий годинник із написом «За нещадну боротьбу з контрреволюцією» від Криворізької міської ради, золотий годинник від командування 7-го стрілецького корпусу.

У січні 1933 р. був усунутий з посади та невдовзі засуджений Колегією ОДПУ СРСР до 5 років позбавлення волі за посадові злочини, контрабанду й розпусту начальник Одеського облвідділу ДПУ Юрій Мойсейович Перцов (1894 р. н.)⁵⁴. Для наведення порядку новий голова ДПУ УСРР В. А. Балицький відправив до Одеси групу досвідчених чекістів. Начальником облвідділу ДПУ політбюро ЦК КП(б)У 21 лютого 1933 р. затвердило Х. Я. Леонюка, звільнивши його від обов'язків 2-го заступника голови ДПУ УСРР⁵⁵. Того ж дня, на прохання останнього⁵⁶, Г. А. Гришин був призначений начальником особливого відділу Одеського обласного відділу ДПУ, а з 27 лютого 1933 р. він суміщав цю посаду з посадою 2-го заступника начальника обласного відділу⁵⁷. Першим заступником начальника Одеського облвідділу ДПУ став Яків Зельманович Камінський (1891 р. н.), який у березні–вересні 1931 р. працював помічником Леонюка у Дніпропетровську.

В Одесі Гришин зосередився на «викритті контрреволюції за німецькою лінією» – агентурні розробки «Плуги», «Резидентура», «Тевтонці», «Фашисти», «Специ». Як визнавав Х. Я. Леонюк, за безпосередньої участі Григорія Аркадійовича

«як в агентурній розробці, так і в ліквідації цих справ викрито велику шпигунську фашистську організацію. Крім того, викрито низку інших контрреволюційних організації в Одесі. За час його роботи відбулося значне поліпшення агентури за основними об-

⁵⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 263, оп. 1, спр. 33032 ФП, арк. 21; спр. 37281 ФП, арк. 81.

⁵⁵ Там само, ф. 1, оп. 6, спр. 281, арк. 135.

⁵⁶ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 49732 ФП, арк. 194.

⁵⁷ ГДА СБ України, м. Вінниця, особова спр. 7542, т. 2, арк. 19.

’ектами особливого відділу. Особисто брав участь у слідстві у справі УВО»⁵⁸.

Брав Гришин «активну участь і в ліквідації справ» Польської військової організації та Українського національного центру; «німецько-фашистської контрреволюційної організації та диверсійної мережі на Одещині й у Миколаєві»⁵⁹. Його підлеглий Мойсей Абрамович Камінер відзначав велику увагу свого начальника до роботи з агентурою:

«У кого тов. Гришин особисто не був на явках агентури? Як на мене, у всіх»⁶⁰.

Після реформування органів ОДПУ в НКВС у штатах республіканських обласних УНКВС на відміну від РРФСР залишився лише один заступник начальника управління. В УНКВС по Одеській області таким 20 липня 1934 р. затвердили Я. З. Камінського, а Г. А. Гришин тим самим наказом був призначений «лише» начальником особливого відділу управління державної безпеки (УДБ)⁶¹. 28 серпня того ж року Я. З. Камінського призначено заступником начальника УНКВС по Харківській області, а на його місце затвердили Г. А. Гришина. Причому Х. Я. Леонюк ще в 1933 р. вважав, що Григорій Аркадійовича вартий висунення на посаду першого заступника, хоч серед безлічі всіляких чеснот відзначав і самолюбство⁶². Дружній дует пропрацював разом до весни 1935 р., коли в УНКВС по Одеській області сталися якісь неприємності, після чого Х. Я. Леонюка відкликали з України⁶³.

20 березня 1935 р. начальником УНКВС по Одеській області політбюро ЦК КП(б)У затвердило Олександра Борисовича Розанова (1896–1937) (з посади начальника УНКВС по Київській області)⁶⁴. Утім, не всі одеські чекісти раділи цьому призначенню. Так, тодішній заступник начальника особливого відділу

⁵⁸ ГДА СБ України, м. Вінниця, особова спр. 7542, т. 2, арк. 19.

⁵⁹ Там само, т. 1, арк. 18.

⁶⁰ ГДА СБ України, м. Одеса, спр. 25468-п, т. 2, арк. 42.

⁶¹ Наказ НКВС УСРР № 17 від 20 липня 1934 р.

⁶² ГДА СБ України, м. Вінниця, особова справа 7542, т. 2, арк. 19.

⁶³ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 49732 ФП, арк. 194.

⁶⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 373, арк. 145.

Г. Й. Гришин (Шенкман), якого чекісти називали «Гришиним-маленьким», свідчив, що він побоювався О. Б. Розанова, «оскільки знав, що той – інтриган-склочник, і, щоб помститися Леонюкові, почне проробляти співробітників, які з тим працювали»⁶⁵.

Так воно й було – «на горіхи» дісталася «Гришину-великому» (так співробітники називали Григорія Аркадійовича), який пізніше стверджуватиме, що Розанов виживав його, щоб узяти на це місце «свою людину»⁶⁶ – Мойсея Григоровича Чердака (1900–1978). Так воно нарешті й сталося – 16 вересня 1935 р. останнього призначили заступником начальника УНКВС по Одеській області (з посади заступника начальника УНКВС по Київській області), а Г. А. Гришин став заступником начальника УНКВС по Київській області⁶⁷. У чекістському середовищі вважали, що Григорія Аркадійовича з Одеси прибрали за провали в оперативній роботі, а до столиці республіки перевели завдяки клопотанню начальника особливого відділу УДБ НКВС УСРР М. К. Александровського⁶⁸. Коли Гришин приїхав у Київ, то він із будь-якого питання телефонував Александровському, дуже часто ходив до свого покровителя, як він сам казав, «орієнтуватися»⁶⁹.

Начальником УНКВС по Київській області працював Микола Давидович Шаров (1897–1939), який лише нещодавно повернувся в Україну після майже дванадцятирічної перерви. Досвідчений чекіст, нагороджений орденом Червоного прапора за ліквідацію Волинської повстанської армії в 1923 р.⁷⁰, учасник операції із захоплення британського розвідника Сіднея Рейлі (1873–1925), запам'ятався товаришам по службі як «нервовий, важкуватий і запальний»⁷¹. Співробітники УНКВС по Київській

⁶⁵ ГДА СБ України, м. Житомир, спр. 67841, т. 3, арк. 34.

⁶⁶ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 49732 ФП, арк. 210.

⁶⁷ Наказ НКВС СРСР по особовому складу № 228 від 16 вересня 1935 р.

⁶⁸ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 49732 ФП, арк. 194.

⁶⁹ Там само, арк. 193.

⁷⁰ Сборник лиц, награждённых орденом Красного Знамени и почётным революционным оружием. – М.: Гос. воен. изд-во, 1926. – С. 275.

⁷¹ Петров И.М. (Тойво Вякя). С границы на приём к Менжинскому // О Вячеславе Менжинском: Воспоминания, очерки, статьи. – М.: Политиздат, 1985. – С. 184.

області пізніше згадували, що вони до Шарова «боялися підійти на гарматний постріл»⁷². Утім Григорій Аркадійович швидко знайшов спільну мову з Миколою Давидовичем, і вже за пару місяців отримав від нього блискучу атестацію, в якій уперше не було відзначено жодної негативної риси, та пропозицію відділу кадрів НКВС СРСР надати йому спеціальне звання майора державної безпеки⁷³. На Луб'янці заслуги Гришина оцінили скромніше та 13 грудня 1935 р. присвоїли «лише» капітана державної безпеки⁷⁴ (дорівнював армійському полковнику).

Пізніше відомий московський журналіст Олексій Миколайович Гаррі (1898 р. н.) на допитах згадуватиме свої київські зустрічі з заступником начальника УНКВС та відзначить, що той «напханий антирадянськими анекдотами»; провів півроку на курорті, лікуючи виразку, яку «вигадав санітарний відділ за його завданням». Ба більше – поставив під сумнів рекорди київського робітника-обтяжника 4-ї взуттєвої фабрики комсомольця А. Я. Гомулька – 5100 пар взуття за зміну замість нормативних 800:

«Коли Гомулько встановлює рекорди, перед цим 20 чоловік уночі все підготовлюють. Ось весь фокус!.. А ми, дурні, читаємо газети та віримо»⁷⁵.

За своїми посадовими обов'язками заступник начальника УНКВС відповідав насамперед за оперативну роботу. Про її результати можна судити з офіційної статистики. У 1936 р. УНКВС по Київській області було засуджено 2255 осіб, з них 6 – на смерть⁷⁶. Із серпня 1936 до середини травня 1937 рр. УНКВС Київської області (без урахування операцій, проведених центральним апаратом НКВС) заарештувало: за «троцькістською лінією» – 900 осіб, «за лінією української націоналістичної контрреволюції» – 811 осіб, «польсько-німецька контрреволюція» – 412, терор і диверсії – 156, членів «українських націо-

⁷² ГДА СБ України, ф. 16, оп. 31, спр. 95, арк. 277.

⁷³ ГДА СБ України, м. Вінниця, особова справа 7542, т. 1, арк. 18.

⁷⁴ Наказ НКВС СРСР № 823 від 13 грудня 1935 р.

⁷⁵ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 49732-ФП, арк. 113–114.

⁷⁶ Там само, ф. 42, спр. 35, арк. 11.

налістичних організацій», церковників і «сектантів» – близько 400 осіб⁷⁷.

27 березня 1937 р. Г. А. Гришин був призначений заступником начальника УНКВС по Харківській області⁷⁸. Його попередника на цій посаді – майора державної безпеки Я. З. Камінського – відсторонили від оперативної роботи «за приховування факту голосування за троцькістську платформу в 1923 р.» та призначили заступником начальника управління робітничо-селянської міліції (УРСМ). Скоріше за все, і тут не обійшлося без рекомендації кандидатури Гришина заступником начальника 4-го (розвідувального) управління Генерального штабу РСЧА старшим майором державної безпеки М. К. Александровським своєму особистому другові – начальникові УНКВС по Харківській області, ким тоді був комісар державної безпеки 3-го рангу Соломон Самійлович Мазо (1900–1937). Роботи у Харкові було багато – лише за перший квартал 1937 р. місцеві чекісти реалізували 583 справи та заарештували 854 особи⁷⁹.

Утім, Григорій Аркадійович був не дуже задоволений своїм становищем та скаржився приятелеві – начальникові політвідділу 256-ї авіаційної бригади бригадному комісарові Семенові Борисовичу Немировському (1898–1937), що В. А. Балицький створив у керівництві НКВС УРСР «атмосферу жорстокої замкненості, відсутності та ігнорування партійності», що республіканський нарком, довгі роки працюючи в Україні, оточив себе певною групою людей, усіх «затиснув» і не дає ходу молодим співробітникам. Але якщо він, Гришин, спробує виступити проти цієї системи, то Балицький, мовляв, загонить його «куди Макар телят не ганяв»⁸⁰.

Перспективи «кар'єрного росту» відкрилися цілком несподівано. 8 травня 1937 р. політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило по-

⁷⁷ З промови начальника управління НКВС Київської області Шарова на III-й Київській обласній конференції КП(б)У // Реабілітовані історією: Київська область. – Кн. 3. – С. 330.

⁷⁸ Наказ НКВС СРСР № 419 від 27 березня 1937 р.

⁷⁹ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 408, т. 1, арк. 87.

⁸⁰ Там само, ф. 6, спр. 49732-ФП, арк. 41.

станову про призначення комісара державної безпеки 1-го рангу В. А. Балицького начальником УНКВС по Далеко-Східному краю⁸¹. Днів за десять він прибув у Харків попрощатися з матір'ю та востаннє зустрівся з С. С. Мазом і Г. А. Гришиним⁸².

Новий нарком внутрішніх справ УРСР комісар державної безпеки 2-го рангу І. М. Леплевський відразу наблизив Г. А. Гришина до себе та відправив до Одеси очолювати обласне УНКВС. Нам досі не вдалося встановити точні дати перебування його на посаді т. в. о. начальника УНКВС по Одеській області, адже офіційно на цю посаду наказами НКВС СРСР або НКВС УРСР Г. А. Гришин не призначався, а в його особовій справі про це немає жодного слова. Згідно ж із наказами УНКВС по Харківській області, із 30 червня 1937 р. він перебував у службовому відрядженні: спочатку в Москві, а потім в Одесі⁸³.

Є підстави вважати, що спочатку як І. М. Леплевський, так і Г. А. Гришин розраховували, що офіційне призначення в Одесу – це справа часу. За свідченням начальника відділу кадрів НКВС УРСР старшого лейтенанта державної безпеки Михайла Севериновича Северина (1895–1938), перед своїм від'їздом до Одеси Григорій Аркадійович говорив йому, що хотів би бачити своїм заступником старшого лейтенанта держбезпеки Г. Й. Гришина (Шенкмана), який у той час був заступником начальника 3-го (контррозвідувального) відділу УДБ УНКВС Одеської області, і що мав із цього приводу розмову з наркомом, котрий заявив, що не заперечує проти цієї кандидатури в майбутньому⁸⁴.

Утім кількох «своїх людей» Г. А. Гришину таки дозволили призначити в Одесу – він прибув у супроводі кількох чекістів із Харкова. Тож секретар УНКВС по Харківській області лейтенант державної безпеки Віктор Григорович Фат'янов (1904 р. н.) став інспектором при начальникові УНКВС; начальник 5-го

⁸¹ Лубянка: Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД: 1937–1938. – М., 2004. – С. 162–163.

⁸² Шаповал Ю.І., Золотарьов В.А. Всеволод Балицький: особа, час, оточення. – К.: Стилос, 2002. – С. 314.

⁸³ Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД, 1934–1941: Справочник. – М.: Звенья, 1999. – С. 157.

⁸⁴ ГДА СБ України, м. Житомир, спр. 32460, т. 2, арк. 148.

відділку 4-го відділу УДБ УНКВС по Харківській області старший лейтенант держбезпеки Юхим Григорович Сквирський (1900–1971) очолив відділ кадрів УНКВС⁸⁵.

Колишній начальник УНКВС старший майор державної безпеки О. Б. Розанов ще 14 червня 1937 р. був призначений на аналогічну посаду у Воронезьку область⁸⁶, але до нового місця призначення не виїздив. Ходив пригніченим і говорив колишнім підлеглим, що йому можуть не подарувати того, що він «не викрив» уже заарештованого першого секретаря Одеського обкому КП(б)У Євгена Ілліча Вегера (1899–1937) та «можуть навіть заарештувати»⁸⁷. І це справді сталося вже 11 липня 1937 р. За споминами колишнього начальника 1-го відділу (охорони) УДБ УНКВС по Одеській області старшого лейтенанта держбезпеки Петра Мойсейовича Житомирського (1900 р. н.),

«Розанов був заарештований [...] Гришиним, який заявив співробітникам, що на арешт є санкція наркома внутрішніх справ УРСР. Розанова викликали до кабінету Гришина, який за присутності відповідальних співробітників оголосив йому про арешт. Розанов спочатку розгубився, а потім заявив багатьом присутнім, що він ні у чому не винен, що він нічим нікого з нас не підвів, що він чесна людина й це буде доведено. На другий день Розанова спеціальним конвоєм відправили в Київ»⁸⁸.

Заслуговують на увагу свідчення ще одного очевидця – начальника 6-го відділку 3-го відділу УДБ УНКВС по Одеській області молодшого лейтенанта державної безпеки Мойсея Абрамовича Камінера:

«Я був свідком арешту Розанова і я мав моральне задоволення бачити, що арешт його оформлював та виконав т. Гришин, який повернувся до Одеси й діяв по-більшовицькому»⁸⁹.

Так само «по-більшовицькому» Гришин боровся й з іншими «ворогами народу». Разом із начальником відділку 5-го (особ-

⁸⁵ Наказ НКВС УРСР по особовому складу № 264 від 7 липня 1937 р.

⁸⁶ Наказ НКВС СРСР по особовому складу № 965 від 14 червня 1937 р.

⁸⁷ ГДА СБ України, м. Одеса, спр. 25468-п, т. 2, арк. 78.

⁸⁸ Там само, спр. 25468, т. 2, арк. 14 зв. – 16.

⁸⁹ Там само, спр. 25468-п, т. 2, арк. 42.

ливого) відділу УДБ УНКВС по Одеській області лейтенантом держбезпеки Олександром Івановичем Лупаном (1902 р. н.) побив співробітника одеського обласного Тсоавіахіму Ісака Давидовича Махліна (1901–1937)⁹⁰. Утім у Москві не затвердили Григорія Аркадійовича на посаді та направили до Одеси начальника 6-го Оранієнбаумського прикордонного загону полковника Миколу Миколайовича Федорова (1900–1940).

20 липня 1937 р. Г. А. Гришина призначили начальником УНКВС по Вінницькій області – замість старшого майора державної безпеки Михайла Михайловича Тимофєєва (1896–1977)⁹¹. 1 серпня 1937 р. Г. А. Гришин рапортував наркомові І. М. Леплевському, що прийняв справи у свого попередника та приступив до виконання обов'язків начальника управління⁹². Із перших днів роботи йому довелося зіткнутися з кадровими проблемами, оскільки керівний склад УНКВС був змінений майже повністю. Ще в липні 1937 р. заступника начальника УНКВС капітана держбезпеки Володимира Івановича Окруя (1894–1937) призначили начальником Коростенського окружного відділу НКВС, тож його посада була вакантною; після призначення 13 червня 1937 р. капітана державної безпеки Гната Дмитровича Морозова (1898–1940) начальником 2-го (оперативного) відділу НКВС УРСР⁹³ порожнім було й місце помічника начальника УНКВС; 26 липня 1937 р. начальника 5-го відділу УДБ УНКВС старшого лейтенанта держбезпеки Бориса Самійловича Глузберга (1897–1938) було призначено на аналогічну посаду в УНКВС по Одеській області⁹⁴. 8 серпня 1937 р. начальник 3-го відділу УДБ УНКВС старший лейтенант державної безпеки Йосиф Борисович Фішер (1898 р. н.) і начальник 4-го відділу УДБ УНКВС старший лейтенант держбезпеки Абрам Михайлович Симхович (1902–1940) були переведені на аналогічні посади до УНКВС по Харківській області. Того ж дня і тим самим

⁹⁰ ГДА СБ України, м. Чернігів, спр. 17740-ФП, т. 2, арк. 106.

⁹¹ Наказ НКВС СРСР по особовому складу № 1194 від 20 липня 1937 р.

⁹² ГДА СБ України, м. Вінниця, особова спр. 7542, т. 3, арк. 5.

⁹³ Наказ НКВС УРСР по особовому складу № 233 від 13 червня 1937 р.

⁹⁴ Наказ НКВС УРСР по особовому складу № 291 від 26 липня 1937 р.

наказом в УНКВС по Вінницькій області було призначено: помічником начальника – капітана державної безпеки Георгія Тихоновича Донця (1899 р. н.; із посади начальника 6-го [транспортного] відділу УДБ УНКВС Чернігівської області); начальником 3-го відділу УДБ – старшого лейтенанта держбезпеки Германа Борисовича Толчинського (1895 р. н.; із посади начальника 3-го відділу УДБ УНКВС Чернігівської області); начальником 4-го відділу УДБ УНКВС – старшого лейтенанта державної безпеки Олександра Марковича Надєждіна (1903–1955 рр.; із посади заступника начальника 4-го відділу УДБ УНКВС по Одеській області); начальником 5-го відділу УДБ УНКВС – старшого лейтенанта держбезпеки Олександра Івановича Міцула (1898 р. н.; із посади начальника Краматорського міськвідділу НКВС); заступником начальника 4-го відділу УДБ УНКВС – старшого лейтенанта державної безпеки Самуїла Абрамовича Гінесіна (1904 р. н.; із посади начальника відділку 4-го відділу УДБ УНКВС по Одеській області)⁹⁵. 16 серпня 1937 р. заступником начальника УНКВС став капітан держбезпеки І. Д. Морозов⁹⁶.

Слід відзначити, що з Г. Т. Донцем Г. А. Гришин був знайомий по спільній роботі в Одесі, а з Г. Б. Толчинським – по Запоріжжю. Змолоду знав Гришин і начальника УРСМ УНКВС капітана міліції О. С. Скульського (1900–197) – під час роботи в одеському карному розшуку останній вирізнявся особистою мужністю та відчайдушністю, брав участь у затриманні особливо небезпечних злочинців, кілька разів був поранений⁹⁷. 14 серпня 1937 р. Скульського призначили начальником УРСМ УНКВС по Київській області, а його наступником став капітан міліції Никанор Іванович Верьовка (1898 р. н.; із посади т. в. о. начальника УРСМ УНКВС Донецької області)⁹⁸.

Почалися в УНКВС і «кадрові проблеми» іншого роду: було заарештовано помічника начальника особливого відділу НКВС 96-ї стрілецької дивізії старшого лейтенанта державної безпеки

⁹⁵ Наказ НКВС УРСР по особовому складу № 308 від 8 серпня 1937 р.

⁹⁶ Наказ НКВС СРСР по особовому складу № 1443 від 16 серпня 1937 р.

⁹⁷ *Барбашин Н.В.* Обретение истины. – Одесса: Скайбук, 2003. – С. 366.

⁹⁸ Наказ НКВС УРСР по особовому складу № 314 від 14 серпня 1937 р.

Самуїла Мойсейовича Міллеровського (1897 р. н.); начальника відділку 4-го відділу УДБ УНКВС старшого лейтенанта держбезпеки Григорія Абрамовича Островського (1899 р. н.); помічника оперуповноваженого 4-го відділу УДБ УНКВС сержанта державної безпеки Олександра Кириловича Ільїнського (1903 р. н.); полкового оперуповноваженого особливого відділу НКВС 9-ї кавалерійської дивізії молодшого лейтенанта держбезпеки Володимира Олександровича Блащука (1903–1937); помічника оперуповноваженого Чуднівського райвідділку НКВС молодшого лейтенанта державної безпеки Якова Володимировича Сосинця⁹⁹.

Першочерговим завданням для нового керівництва УНКВС було виконання оперативного наказу НКВС СРСР № 00447 від 30 липня 1937 р. «Про операцію з репресування колишніх куркулів, кримінальників та ін[ших] антирадянських елементів». Згідно з цим документом, у Вінницькій області слід було засудити 1000 осіб за 1-ю категорією (розстріл) і 3000 осіб – за 2-ю категорією (табори). Цим наказом затверджувався й персональний склад судової трійки по області: голова – Г. А. Гришин; члени – Володимир Ілліч Чернявський (1893–1937 рр.; перший секретар обкому КП(б)У) і О. Ярошевський (обласний прокурор)¹⁰⁰. Секретарем трійки став начальник 8-го відділку сержант державної безпеки Семен Григорович Гольдштейн. На першому засіданні позасудового органу, що відбулося 5 серпня 1937 р., окрім зазначених осіб, був присутній заступник наркома внутрішніх справ СРСР комісар держбезпеки 2-го рангу Лев Миколайович Бельський (1889–1941), котрий налаштував «трійку» на «безкомпромісну боротьбу» з «ворогами радянського народу». Було розглянуто 34 слідчих справи проти 34 осіб: 31 – засудили до розстрілу, а 3 – до позбавлення волі у виправно-трудовах таборах¹⁰¹. Усього Г. А. Гришин головував на десяти засіданнях судової трійки – 5, 7, 8, 9, 10, 11, 13, 15, 17 та 19

⁹⁹ Наказ НКВС УРСР по особовому складу № 319 від 19 серпня 1937 р.

¹⁰⁰ Лубянка: Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД 1937–1938. – С. 273–281.

¹⁰¹ Амонс А. Діяльність позасудових органів на Вінниччині у період масових політичних репресій // Реабілітовані історією: У 27 т. – Вінницька область. – Вінниця: Держ. картограф. ф-ка, 2007. – Кн. 2. – С. 9.

серпня 1937 р., на яких до страти визначено 722, до 10 років позбавлення волі – 46 осіб¹⁰².

Майже паралельно з «куркульською» в УРСР проводили «польську» операцію. І хоча офіційно остання розпочалася 20 серпня 1937 р., станом на 15 серпня УНКВС по Вінницькій області в її рамках заарештувало 670 осіб, причому 25 із них уже «зізналися» у «скоєних злочинах»¹⁰³. За процентним співвідношенням щодо виконання загального ліміту (29,7%) в «куркульській операції» на 19 серпня 1937 р. вінницькі чекісти посідали перше місце в республіці¹⁰⁴.

Але лідируюча позиція вже не тішила Григорія Аркадійовича – 20 серпня 1937 р. його заарештували¹⁰⁵ в Києві¹⁰⁶. Відзначимо, що в той день до столиці радянської України прибув Л. М. Бельський¹⁰⁷, який, можливо, і привіз наказ про арешт Гришина на підставі свідчень М. К. Александровського від 5 серпня 1937 р.:

«Я завербував свого заступника Гришина – прихованого троцькіста»¹⁰⁸.

Того ж 20 серпня відбулися обшуки на квартирах Гришина у Вінниці по вул. Дзержинського (проводили Г. Т. Донець та С. Г. Гольдштейн за присутності домогосподарки Ольги Терентіївни Ключгант-Гришиної (1904 р. н.) та понятого Овсія Ароновича Ключганта (1907 р. н.))¹⁰⁹ та у Харкові по вулиці Фрунзе,

¹⁰² Амонс А. Діяльність позасудових органів на Вінниччині у період масових політичних репресій. – С. 15.

¹⁰³ Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ ст. – Т. 8: Великий терор: польська операція 1937–1938. – Ч. 1. – Варшава; К., 2010. – С. 276.

¹⁰⁴ Великий терор в Україні: «Куркульська операція» 1937–1938 рр. / Упоряд. С. Кокін, М. Юнге. – К.: ВД «Києво-Могилянська академія», 2010. – С. 216.

¹⁰⁵ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 49732-ФП, арк. 5.

¹⁰⁶ Там само, арк. 19.

¹⁰⁷ Шаповал Ю.І., Пристайко В.І., Золотарьов В.А. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – С. 162.

¹⁰⁸ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 49732-ФП, арк. 85 зв.

¹⁰⁹ Там само, арк. 4.

буд. 7 (проводив А. М. Симхович)¹¹⁰. Серед вилучених речей у Харкові слід відзначити віддруковану на машинці книжку Адольфа Гітлера «Моя боротьба»¹¹¹.

Постанову на арешт «учасника троцькістської організації» Гришина начальник 3-го (польського) відділку 3-го відділу УДБ НКВС УРСР старший лейтенант державної безпеки Мойсей Якович Детинко (1902–1938) склав лише 23 серпня 1937 р.¹¹² Пізніше, 14 вересня того ж року, у заяві на ім'я наркома внутрішніх справ СРСР Миколи Івановича Єжова, Григорій Аркадійович напише:

«25 днів тому я заарештований, і тривалі допити зводилися до одного, що причетний до троцькістської змови у Запоріжжі»¹¹³.

Оскільки Гришин усе заперечував, то перший протокол допиту, який зберігається в його кримінальній справі, датовано лише 9 вересня 1937 р. Та й того дня він заявив слідчому М. Я. Детинку, що до жодної троцькістської організації не належав і про подібну діяльність Александровського нічого не чув¹¹⁴.

Член особливої слідчої групи у справах заарештованих співробітників М. Я. Детинко був одним із найжорстокіших чекістів республіки. Колеги неодноразово бачили, «як з його кабінету виносили та виводили побитих заарештованих»¹¹⁵. Саме він «підвів під розстріл» начальника 6-го (транспортного) відділу УДБ НКВС УРСР майора державної безпеки Якова Вульфовича Письменного (1902–1937)¹¹⁶; заступника начальника управління прикордонної охорони НКВС УРСР комбрига Петра Васильовича Семенова (1898–1937)¹¹⁷; начальника 2-го (німецького) відділку 3-го відділу УДБ НКВС УРСР Володимира Максимовича

¹¹⁰ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 49732-ФП, арк. 22–25.

¹¹¹ Там само, арк. 33.

¹¹² Там само, арк. 2.

¹¹³ Там само, арк. 83.

¹¹⁴ Там само, арк. 51.

¹¹⁵ Там само, спр. 47838-ФП, арк. 363.

¹¹⁶ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 44539-ФП, арк. 215–217.

¹¹⁷ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 39116-ФП, арк. 27–34.

Пескера-Пискарьова (1902–1937)¹¹⁸; начальника санітарного відділу УНКВС по Харківській області Георга Кіндратовича Герекке (1894–1937)¹¹⁹.

7 вересня 1937 р. партійна організація УДБ УНКВС Харківської області виключила зі своїх лав «Клювганта-Гришина як викритого ворога народу». Бюро Кагановичівського райкому КП(б)У м. Харкова затвердило це рішення лише 1 лютого 1938 р.¹²⁰

Утім, складається враження, що в Києві Гришина допитували «без особливого ентузіазму» та без застосування «засобів фізичного впливу». Ніякого серйозного компромату проти нього знайдено не було. Хіба що заяви колишнього особистого секретаря Гришина в УНКВС по Київській області Анатолія Вікторовича Туркевича (1904–1941), нібито за завданням Григорія Аркадійовича він передав секретареві НКВС УРСР капітанові державної безпеки Олександрові Гнатовичу Євгеньєву (1899–1937) для В. А. Балицького книгу Л. Д. Троцького «Сталінська школа фальсифікацій»¹²¹. Була ще заява лейтенанта держбезпеки Юрія Ханельовича Абрамського (1898 р. н.), начебто Гришин, працюючи заступником начальника УНКВС по Одеській області, «вів лінію на зрив та деморалізацію боротьби з німецьким фашизмом»¹²². Про певне «прикриття» Григорія Аркадійовича тодішнім керівництвом НКВС УРСР свідчить і відсутність реакції на рапорт начальника відділку 4-го відділу УДБ НКВС УРСР старшого лейтенанта державної безпеки Ісака Йосифовича Соколова-Шейніса (1900 р. н.) від 15 липня 1937 р. про розстріляного родича Гришина – «троцькіста-терориста» Черткова, котрий

«використовував Гришина, утерся в довіру ДПУ, став агентом, щоб дезінформувати наші органи [...]. Чертков отримав від тов. Гришина гроші на свою роботу як агент, а ці гроші використовували троцькісти»¹²³.

¹¹⁸ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 47838-ФП, арк. 359–363.

¹¹⁹ ГДА СБ України, м. Харків, спр. 031106, арк. 32.

¹²⁰ Держархів Харківської обл., ф. 23, оп. 1, спр. 16, арк. 74.

¹²¹ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 49732-ФП, арк. 63.

¹²² Там само, арк. 96.

¹²³ Там само, арк. 65.

Тому не дивно, що 13 вересня 1937 р. у спеціальному вагоні для ув'язнених Григорія Аркадійовича відправили до Москви в розпорядження начальника 5-го відділу ГУДБ НКВС СРСР комісара державної безпеки 3-го рангу Миколи Галактіоновича Ніколаєва-Журида (1897–1940) «для подальшого слідства»¹²⁴. До речі, зі всіх заарештованих у 1937 р. в УРСР чекістів допитувати на Луб'янку забрали лише сімох: заступника наркома внутрішніх справ директора міліції Миколу Станіславовича Бачинського (1894–1937); заступника начальника 5-го відділу УДБ НКВС УРСР капітана держбезпеки Юліана Гнатовича Бжезовського (1898–1937); начальника відділу пожежної охорони капітана державної безпеки Сергія Тарасовича Каріна-Даниленка (1898–1985); співробітника резерву НКВС УРСР капітана держбезпеки Юхима Давидовича Елькіна (1895–1937); помічника начальника 4-го відділу УДБ НКВС УРСР, капітана державної безпеки Соломона Соломоновича Брука (1898–1938); начальника 4-го відділу УДБ УНКВС по Чернігівській області старшого лейтенанта держбезпеки Миколу Олексійовича Григоренка (1903 р. н.) та Г. А. Гришина.

Потрапивши до Москви 14 вересня 1937 р., Григорій Аркадійович відразу написав заяву на ім'я наркома внутрішніх справ СРСР, де заперечував належність до «троцькістської організації» та згадував про свої заслуги в боротьбі з «ворогами народу»¹²⁵. На Луб'янці тим часом уже отримали від колишнього відповідального секретаря Запорізького окружного комітету КП(б)У Михайла Самійловича Самойлова (Ікса; 1887–1937) свідчення щодо належності Гришина до троцькістської організації у Запоріжжі¹²⁶. Але й це він уперто заперечував.

15 жовтня 1937 р. помічник начальника 5-го відділу ГУДБ НКВС СРСР майор державної безпеки Михайло Сергійович Ямницький (1899–1939) та заступник начальника 2-го відділку цього ж відділу старший лейтенант держбезпеки Микола Миколайович Селивановський (1901–1997) провели очну ставку між

¹²⁴ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 49732-ФП, арк. 54–55.

¹²⁵ Там само, арк. 83–83 зв.

¹²⁶ Там само, арк. 86.

Александровським і Гришиним. Михайло Костянтинівич свої свідчення про вербування заступника підтвердив. А ось Григорій Аркадійович заявив, що ніколи «троцькістом» не був і не знав, що Александровський та Самойлов (Ікс) – «троцькісти»¹²⁷.

С. Т. Карін-Даниленко, який два роки провів у московських в'язницях, згадував, що його

«помістили в одну камеру з Александровським, котрий займався моєю “слідчою обробкою”. Він заявив мені: “Дайте свідчення, які вимагають від вас. Не мучте себе. Усе рівно вас покалічать і змусять дати, час такий. А якщо не дасте, то вас, перш ніж розстріляти, після вироку будуть мучити. Розстріляють хоч так, хоч так. Краще дайте свідчення, нехай розстріляють нормально!”. Александровський це говорив, як людина, що перенесла ці муки. “Я сам дав на себе і на інших вигадані свідчення”, – сказав мені Александровський. Я запитав у нього: “І на мене Ви дали свідчення?”. Александровський відповів: “Ні, на тебе я не давав свідчень, адже їх не вимагали. Але якби вони вимагали, дав би свідчення і на тебе”»¹²⁸.

Інші ж колишні покровителі Гришина обмовляти його не стали.

27 листопада 1937 р. помічник начальника 5-го відділу ГУДБ НКВС СРСР майор державної безпеки Михайло Олександрович Лістенгурт (1903–1939) допитав перед розстрілом В. А. Балицького про причетність Г. А. Гришина до «антирадянської змови на Україні». Всеволод Аполлонович відповів:

«Гришина я знав давно. Уважав його вельми відданою мені людиною. Він це неодноразово мені особисто підкреслював. У своїх розрахунках стосовно людей, яких я намічав для вербування у змову, я мав на увазі й Гришина. Утім я його не вербував і розмов із ним про змову не вів. Про участь Гришина у змові я ніколи та ні від кого не чув. У тому числі не чув і від змовників із числа колишніх співробітників НКВС УРСР. Знаю, що Гришин був дуже близьким до Александровського»¹²⁹.

28 липня 1938 р. помічник начальника 1-го відділення 4-го (секретно-політичного) відділу 1-го управління (державна без-

¹²⁷ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 49732-ФП, арк. 89.

¹²⁸ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 45886-ФП, арк. 318.

¹²⁹ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 49732-ФП, арк. 89.

пека) старший лейтенант держбезпеки Віктор Миколайович Кондратик рапортував керівництву про результати допиту заарештованого начальника 3-го (транспортного) управління НКВС СРСР І. М. Леплевського:

«Гришина-Клювганта той знає зовсім мало. До числа людей, близьких до нього – Леплевського – він не належав, і чи проводив він яку-небудь ворожу роботу – не знає»¹³⁰.

«Єжовці» так і не зуміли зламати Гришина, і тут за справу взялися «беріївці». 29 березня 1939 р. старший слідчий слідчої частини НКВС СРСР старший лейтенант державної безпеки Ізраїль Львович Пінзур (1907 р. н.) підписав постанову про прийняття справи Г. А. Гришина у провадження, де відзначалося, що той був заарештований за

«активну участь в антирадянській змовницькій організації в органах НКВС [...]. Допитувався всього кілька разів».

Помічник начальника слідчої частини капітан держбезпеки Борис Веніамінович Родос (1905–1956), який, до речі, служив під керівництвом Гришина в Одесі, погодився з таким формулюванням, а заступник начальника слідчої частини старший майор державної безпеки Соломон Рафаїлович Мільштейн (1899–1955) затвердив¹³¹.

Спочатку слідчі намагалися «розширити» коло доказів і допитали про Гришина заарештованих чекістів УРСР. На допиті 31 березня 1939 р. начальник відділу оборонної промисловості Головного економічного управління НКВС СРСР майор державної безпеки Лев Йосифович Рейхман (1901–1940) розповів про дружбу Григорія Аркадійовича з Ісаєм Яковичем Бабичем (1902–1946), Марком Борисовичем Корнєвим (1900–1939), Давидом Мойсейовичем Соколинським (1902–1940) та Григорієм Йосиповичем Гришиним; про його вихваляння Александровського. Однак наприкінці заявив:

«Про ворожу діяльність Гришина мені нічого не відомо»¹³².

¹³⁰ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 49732-ФП, арк. 110.

¹³¹ Там само, арк. 125.

¹³² Там само, арк. 193.

Допитаний того ж дня начальник особливого відділу ГУДБ НКВС Далекосхідної Червонопрапорної армії майор державної безпеки Григорій Маркович Осинін (1899–1940) також не розповів про «контрреволюційну діяльність» Гришина, але дав йому нищівну особисту характеристику:

«Балицький та Александровський усіляко заохочували Гришина, вихваляли його та просували його по роботі, а насправді він був звичайним працівником і нічого видатного в ньому не було. Гришин – кар'єрист, схильний до авантур. Він був великим підлабузником перед керівництвом. Для досягнення своєї мети підсиджував людей (кого саме, не пам'ятаю). Вживав їх з Александровським, займався розпустою»¹³³.

І лише помічник начальника 2-го управління (особливих відділів) НКВС СРСР майор державної безпеки Зиновій Маркович Ушаков (1895–1940) «чув» від М. К. Александровського про участь Г. А. Гришина в «контрреволюційній змовницькій організації»¹³⁴. Також Ушаков повідомив, що свого часу Гришин похвалявся фотографією, на якій він був зображений поряд із Троцьким та Александровським, а в 1937 р. Григорій Аркадійович приїздив до Москви для переговорів з Єжовим із приводу його можливого призначення на посаду заступника начальника секретно-політичного відділу НКВС СРСР¹³⁵.

«Дотискати» Гришина слідчі вирішили за допомогою свідчень, отриманих із НКВС УРСР. Причому, спростувати їх було неможливо, оскільки їхніх авторів уже розстріляли. Так, на допиті 14 липня 1938 р. колишній начальник Новоград-Волинського окружного відділу НКВС старший лейтенант державної безпеки Олександр Львович Александров (1895–1938) засвідчив, що в березні 1936 р. Гришин повідомив йому про існування у НКВС УРСР «правотроцькістської організації» та «запропонував узяти в ній участь»¹³⁶, а згодом розповів про успішне вербування начальника секретно-політичного відділку Новоград-Волинсь-

¹³³ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 49732-ФП, арк. 188–189 зв.

¹³⁴ Там само, арк. 190.

¹³⁵ Там само, арк. 192.

¹³⁶ Там само, арк. 166–167.

кого окружного відділу НКВС молодшого лейтенанта держбезпеки Олександра Ілліча Розенмана (1899 р. н.)¹³⁷. Самого його з цього приводу не допитували, і долю цієї людини поки що з'ясувати не вдалося. Відомо, що 13 квітня 1937 р. він був виключений із кандидатів у члени партії за розтління неповнолітньої доньки О. Л. Александрова, статевий зв'язок із секретарками окрвідділу НКВС та постійні приставання до дружин новоград-волинських чекістів. Розенман написав апеляцію та домогся свого відновлення в партії, отримавши «лише» сувору догану за «статеву розбещеність»¹³⁸. Відзначимо, що через чотири дні після «партійної реабілітації» він був звільнений із НКВС¹³⁹.

Колишній заступник начальника 5-го відділу УДБ УНКВС по Вінницькій області старший лейтенант державної безпеки Леонід Мойсейович Весеньєв-Шварцбург (1902–1938) на допиті 30 квітня 1938 р. заявив, що у серпні 1937 р. «Гришин запропонував мені у Вінниці продовжувати троцькістську роботу»¹⁴⁰, і що той завербував до «троцькістської змови» своїх заступників в особливому відділі Одеського облвідділу ДПУ – Рикова й Луцьова¹⁴¹. Начальник штабу 20-го прикордонного загону НКВС батальйонний комісар Володимир Васильович Риков був страчений ще у вересні 1937 р., а колишнього начальника 3-го відділу УДБ УНКВС по Київській області старшого лейтенанта державної безпеки Зиновія Григоровича Луцьова (1900 р. н.) у грудні 1937 р. засудили до 5 років позбавлення волі й із цього приводу не допитували. З. Г. Луцьов був одним з організаторів убивства 19 червня 1926 р. у с. Городок під Рівним відомого отамана часів Української революції Володимира Пантелеймоновича Оскілка (1892–1926), про що красномовно свідчить запис у його нагородному листі:

¹³⁷ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 49732-ФП, арк. 168.

¹³⁸ Вітренко В.В. Великий терор 1937–1939 рр. на Звягельщині // Місто Новоград-Волинський і Звягельщина на зламі 1940-х років: Мат. регіон. наук.-краєзн. конф. від 15 січня 2015 р. – Житомир: Рута, 2015 – С. 11.

¹³⁹ Наказ НКВС СРСР по особовому складу № 38в від 26 червня.

¹⁴⁰ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 49732-ФП, арк. 176.

¹⁴¹ Там само, арк. 182.

«Будучи вповноваженим контррозвідувального відділу ДПУ УСРР, успішно провів ліквідацію значного петлюрівського отамана Оскілка»¹⁴².

Колишній начальник 5-го відділу УДБ УНКВС по Одеській області старший лейтенант державної безпеки Борис Самійлович Глузберг (1897–1938) на допиті 13 липня 1938 р. свідчив, що Леплевський зберіг від арешту

«велику групу троцькістів та інших контрреволюційних елементів»¹⁴³ і «розставив на основних ділянках роботи у центральному апараті в Києві та периферії вірних йому учасників контрреволюційної троцькістської організації»¹⁴⁴.

В обох списках було прізвище Г. А. Гришина.

Колишній помічник начальника 6-го відділу УДБ НКВС УРСР старший лейтенант державної безпеки Еміль Мойсейович Правдін (1899–1938) на допиті 21 березня 1938 р. дав свідчення про зв'язок Гришина з московським «троцькістом» Зайдером¹⁴⁵.

Зібравши «нові козири», І. Л. Пінзур разом із лейтенантом державної безпеки Григорієм Федоровичем Васіним 5 квітня 1939 р. провели ще один допит. Але Гришин знову заявив, що не належав до жодної «троцькістської організації», а свій арешт пояснив обмовою з боку Александровського. Стосунки з О. Л. Александровим були суто робочими, діяльність Новоград-Волинського окружного відділу НКВС керівництво не задовольняла, а «ворогів» в окрузі головним чином «викривали» відряджені співробітники київського обласного УНКВС. Тому у вересні 1936 р. він, Гришин, порушував питання перед Шаровим про заміну Александрова як такого, що не справляється з роботою. Факт вербовки Розенмана до «змовницької організації» заперечував¹⁴⁶; чому Правдін і Весеньєв дали свідчення про його участь у «правотроцькістській організації» – «не знає»¹⁴⁷.

¹⁴² ГДА СБ України, ф. 12, спр. 2280, арк. 28.

¹⁴³ Там само, ф. 6, спр. 49732-ФП, арк. 178.

¹⁴⁴ Там само, арк. 180.

¹⁴⁵ Там само, арк. 175.

¹⁴⁶ Там само, арк. 129–134.

¹⁴⁷ Там само, арк. 138.

Наступний допит Гришина 9 квітня 1939 р., проведений Пінзуром, було присвячено в основному з'ясуванню стосунків обвинуваченого з Леплевським. Григорій Аркадійович визнав, що Ізраїль Мойсейович дійсно його «цінував, хвалив як гарного працівника, тепло приймав», а їхні зустрічі мали «діловий, оперативний характер»¹⁴⁸. Свідчення Ушакова заперечував, заявивши, що в них були «неприятні особисті відносини»¹⁴⁹.

Протокол допиту від 13 квітня 1939 р. розпочинається словами слідчого Васіна:

«На допиті від 11 квітня Ви заявили про те, що маєте намір давати відверті свідчення про свою ворожу роботу».

Але самого цього «щиросердного» протоколу у справі немає. Тому цілком доречно хтось із керівництва обвів у протоколі червоним олівцем дату «11 квітня», а чорним поставив знак запитання і написав: «Де?». Гришин нарешті «зізнався», що наприкінці 1927 р. був «утягнутий до троцькістського угруповання», нібито очолюваного Александровським:

«Ми збиралися в нього в кабінеті, читали антирадянську троцькістську літературу [...], розповідали троцькістські анекдоти [...]. У квітні 1937 р. Александровський утаємничив мене в підготовку контрреволюційного перевороту у країні»¹⁵⁰.

На наступному допиті 14 квітня 1939 р. Гришин докладно розповів Васіну про свої «антирадянські розмови» з Александровським, але заявив, що «ворожою роботою не займався»¹⁵¹.

Інших протоколів допиту Гришина в його кримінальній справі немає, але 25 квітня 1939 р. в'язень підписав складений Васіним протокол про завершення слідства:

«Свої свідчення про належність до правотроцькістської організації підтверджую, до свідчень, які дав раніше, додати нічого не можу»¹⁵².

¹⁴⁸ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 49732-ФП, арк. 140–141.

¹⁴⁹ Там само, арк. 145.

¹⁵⁰ Там само, арк. 146–147.

¹⁵¹ Там само, арк. 154.

¹⁵² Там само, арк. 196.

Того ж дня начальник слідчої частини НКВС СРСР комісар державної безпеки 3-го рангу Богдан Захарович Кобулов (1904–1953) затвердив складений Васіним та узгоджений із Пінзуром обвинувальний висновок у справі «члена антирадянської терористичної змовницької організації в НКВС» Гришина. Останньому інкримінувалося те, що 1927 р. він увійшов до «троцькістського угруповання» та «поширював антирадянську літературу»; був «учасником антирадянської правотроцькістської терористичної змовницької організації»; проводив «підривну роботу в органах НКВС»¹⁵³.

Судив Г. А. Гришина 2 червня 1939 р. військовий трибунал військ НКВС Московського військового округу у складі бригадир-військюриста Сергія Никаноровича Ждана (1892–1946 рр.; голова), військюриста 1-рангу Борзова та батальйонного комісара Маслова. Секретарем був Суслов. У судовому засіданні Григорій Аркадійович відмовився від «своїх щиросердних зізнань» та винним себе не визнав, заявивши, що розуміє серйозність даних ним свідчень, але попросив

«урахувати ті умови, в яких я перебував упродовж 20 місяців. Я хотів скорішого закінчення слідства та на суді розказати всю правду»¹⁵⁴.

Утім «усієї правди» Гришин на суді так і не розповів, даючи на деякі питання, м'яко кажучи, не зовсім точні відповіді. Наприклад, заявив, що Балицького бачив лише один раз у житті¹⁵⁵. Парадоксально, але Григорія Аркадійовича обвинувачували у критиці «ворога народу» В. А. Балицького, наводячи згадані вище слова С. Б. Немировського про те, що колишній нарком створив у керівництві НКВС УРСР «атмосферу жорстокої замкненості, відсутності та ігнорування партійності». Сказав він, зокрема, і таке:

«Я пробув у партії 17 років. У 15 років 11 місяців пішов добровільно у РСЧА, брав участь у боях, маю поранення правої руки. З 17-ти з половиною років працюю в органах НК–ДПУ–НКВС.

¹⁵³ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 49732-ФП, арк. 198.

¹⁵⁴ Там само, арк. 210.

¹⁵⁵ Там само, арк. 209.

Розпочав свою службу червоноармійцем і дійшов до начальника УНКВС. Я прошу у суду правильно та всебічно дослідити матеріали моєї справи. Усі свідчення ґрунтовані на обмові та самообмові. Я ніколи не був ворогом, не зраджував Батьківщини та не бажав реставрації капіталістів. Я знав плоди капіталізму та все своє свідоме життя боровся за радянську владу. Я прошу суд правильно зважити мою провину та перевірити всі матеріали справи».

Військовий трибунал перевіряти справу не збирався й за ст.ст. 58-1 «а», 58-8, 58-11 КК РРФСР засудив Г. А. Ключганта-Гришина до вищої міри покарання. 2 вересня 1939 р. його було страчено в Москві. Визначенням Верховного Суду СРСР від 8 лютого 1958 р. вирок у справі скасовано, а саму її припинено «за відсутністю складу злочину». Такою була доля одного з «борців за світле комуністичне майбутнє»...

Золотарёв В. Жертва «бериевской оттепели»: страницы биографии капитана государственной безопасности Григория Аркадьевича Ключганта-Гришина

Воспроизводятся основные этапы жизни Г. А. Ключганта-Гришина, его деятельность на ответственных должностях в Государственном политическом управлении и Наркомате внутренних дел УССР в 1920–1930-х гг.

Ключевые слова: Ключгант-Гришин, ГПУ, НКВД.

Zolotaryov V. The victim of the «Beria thaw»: the Episodes of the Captain of the State Security Gregory Abramovich Klyuvhant-Grishin Biography

The key stages of Gregory Klyuvhant-Grishin life and his activity on the responsible appointments (positions) in State Political Administration and People's Committee of Internal Affairs in UkrSSR during 1920–1930s has been reconstructed.

Key words: Klyuvhant-Grishin, GPU, NKVD.